

**Z HISTORII BADAŃ NAD WYOBRAŻENIAMI  
NA CERAMICE GROBOWEJ  
KULTURY POMORSKIEJ**

ON THE HISTORY OF THE STUDY OF IMAGES  
ON THE POMERANIAN CULTURE BURIAL POTTERY

*Marian Kwapiński*

Muzeum Archeologiczne w Gdańsku  
ul. Mariacka 25/26, 80-958 Gdańsk, Poland  
kwapin@poczta.onet.pl

*Aleksander Kwapiński*

Signum Aleksander Kwapiński  
ul. Głowackiego 4b/3, 10-448 Olsztyn, Poland  
kwapolo@gmail.com

**ABSTRACT.** The paper outlines the history of the study of images on the Pomeranian culture burial pottery at the beginning of the scientific interest in this phenomenon. At the time a range of research issues emerged that have been addressed also by later scholars. The authors also aim to present a complementary character of the investigation on the vessel iconography of the Pomeranian culture and consider a possibility of explaining cultural senses on the basis of the history of interpretation of facial images.

Przedmiotem niniejszej pracy jest historia badań nad wyobrażeniami na ceramice grobowej kultury pomorskiej<sup>1</sup>. Temat ten jest na tyle rozległy, że nie sposób zaprezentować go w formie artykułu. Owa przestrzenność tematyczna polega nie tylko na długotrwałości zainteresowań uczonych KP, ale także na różnorodności problematyki, której dotyczy.

Kulturę pomorską i kulturę grobów kloszowych traktujemy w tym opracowaniu jako dwie odrębne jednostki w podziale archeologicznym. Przychylamy się tym samym do poglądów wyrażanych m.in. przez L.J. Łukę<sup>2</sup> i T. Węgrzynowicz<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> W dalszej części artykułu będziemy używać skrótu KP.

<sup>2</sup> Łuka 1979, 147, 153–156.

Dzieje badań nad ornamentyką naczyń grobowych KP mogą być rozpatrywane na kilku równoległych płaszczyznach, zależnych od założeń interpretacji. I tak zagadnienia będące przedmiotem zainteresowania uczonych zajmujących się badaniem zasobu ikonograficznego KP można podzielić na:

- a) formalno-opisowe;
- b) analityczne, obejmujące:
  - identyfikację semantyczną poszczególnych wyobrażeń i wyznaczenie wątków ikonograficznych, klasyfikację danego rodzaju wyobrażeń lub zbiorów wszystkich przedstawień;
  - ustalenie cech definiujących KP jako odrębną jednostkę w podziale archeologicznym;
  - ustalenie genezy popielnic twarzowych lub nawet całej KP;
  - ustalenie ram chronologicznych użytkowania popielnic twarzowych lub funkcjonowania całej KP;
  - periodyzację przekształceń form i wyobrażeń popielnic twarzowych lub periodyzację całego inwentarza ruchomego KP;
  - ustalenie zasięgu terytorialnego występowania KP;
  - ustalenie kierunków i zasięgu terytorialnego kontaktów KP z innymi kulturami archeologicznymi;
- c) syntetyczne, obejmujące:
  - interpretację semantyki przedstawień (w tym też wizerunków twarzy) i popielnic twarzowych;
  - rekonstrukcję reguł rządzących sztuką ludności KP;
  - rekonstrukcję struktury wierzeń ludności KP (także w aspekcie obrzędowym);
  - konstrukcję świata w wyobrażeniach ludności KP;
  - rekonstrukcję systemu społeczno-gospodarczego ludności KP.

Literatura poświęcona tematowi tej rozprawy lub w jakiś sposób z nim związana jest na tyle obszerna, że zdanie relacji z dziejów badań nad ikonografią naczyń KP wymaga porządku nie tyle chronologicznego, ile ułożonego według pewnych problemów. Zagadnienia badawcze bowiem nie zawsze były odrębnymi przedmiotami dociekań naukowych. Komplementarny charakter tych problemów powodował łączenie ich w większe całości. Z naszego punktu widzenia najistotniejsze wydaje się rozpatrywanie takich aspektów badawczych związanych z ikonografią naczyń funeralnych KP, które pozwalają zidentyfikować semantykę wyobrażeń, a w dalszej kolejności – rekonstruować normy kulturowe ludności KP.

Pierwszy rzeczowy i systematyczny opis naczyń grobowych KP oraz okoliczności ich odkrycia przedstawił w swych artykułach E. Förstemann w połowie XIX wieku<sup>4</sup>, lecz dopiero w roku 1870 podjęto pierwszą całościową interpretację wy-

<sup>3</sup> Węgrzynowicz 1979, 169–171; 1995, 12.

<sup>4</sup> Förstemann 1850, 255–275.

obrażeń na tychże naczyniach. R. Virchow<sup>5</sup> opisał podobieństwa popielnic twarzowych z terenu Pomorza Wschodniego do naczyń twarzowych znanych z innych obszarów i kręgów kulturowych. Stwierdził on, że w uchach popielnic znad Wisły zawieszano oryginalne kolczyki metalowe (najczęściej brązowe), niejednokrotnie z nanizanymi paciorkami szklanymi. Materiał, z którego wyrabiano kolczyki, dał R. Virchowowi asumpt do datowania użytkowania popielnic twarzowych na przełomie epok brązu i żelaza. Kółka metalowe (także te z paciorkami i z łańcuszkami), pełniące rolę kolczyków, znajdowano „luzem” wśród fragmentów ceramiki, co sugerowało, że popielnice twarzowe to dość liczna grupa wytworów ludności KP. Kolczyki zawieszano nie tylko w uchach naczyń z grobów, nazwanych nieco później skrzynkowymi, ale też na kanopach etruskich. Etruskie popielnice miały analogiczne do „pomorskich” pokrywy w kształcie czapki lub kołpaka. Idea wyrabiania popielnic twarzowych mogła powstać na Pomorzu Wschodnim samoistnie, lecz podobieństwo między naczyniami z obszaru Italii i z Pomorza skłaniało Virchowa do sądu, że to właśnie z Etrurii przyszedł impuls lub nawet pierwsi wytwórcy popielnic twarzowych odkrywanych u ujścia Wisły. R. Virchow zidentyfikował również niektóre wizerunki jako przedstawienia czworonożnych zwierząt, szpil i oszczepów.

Do wypowiedzi cytowanego wyżej autora nawiązał W. Mannhardt<sup>6</sup>. Jego konstatacje dotyczyły wyglądu zewnętrznego (fizjonomia, ubiór) osób przedstawionych w postaci popielnic twarzowych. Na podstawie zbioru kilkunastu naczyń doszedł do wniosku, że wyobrażenia twarzy przedstawiają dwa typy rasowe. Na wzór rzeczy noszonych przez żywych użytkowników, popielnice zaopatrywano w pokrywy przypominające czapki, w przedziurawionych uchach zawieszano kolczyki metalowe, niekiedy z paciorkami szklanymi, bursztynowymi i z łańcuszkami, a na powierzchni naczyń wyobrażano ozdoby i części stroju, takie jak: naszyjniki, bransolety, szpile. Pod wizerunkiem twarzy rysowano ornamenty przypominające zaplatane brody. Na popielnicy z Jodłowna, woj. pomorskie<sup>7</sup>, wśród paciorków znajdowała się muszla Kauri. Na urnie z okolic Gdańska<sup>8</sup> wyryto, według Mannhardta, runy pochodzenia fenickiego. Zwyczaj zaplatania bród, występowanie muszli małża z Morza Czerwonego, kształt run wskazywały na kontakty (m.in. handlowe) z cywilizacjami wschodniośródziemnomorskimi i Etruskami, nawiązanymi zapewne drogą morską. W związku z tym uważał Mannhardt (za Virchowem), że kanopy etruskie i „pomorskie” mają ten sam sens symboliczny, tzn. są zastępczym ciałem zmarłego.

Prostokąty wyryte na szyjach „pomorskich” popielnic twarzowych L. von Ledebur utożsamiał z wizerunkiem grobu. Rozplanowanie położenia ornamentów wskazuje – zdaniem Ledebura – na podział powierzchni naczynia na dwie strefy

<sup>5</sup> Virchow 1870, 73–86.

<sup>6</sup> Mannhardt 1870, 244–250.

<sup>7</sup> Kwapiński 1999, 75, poz. 666, tabl. IV: 18, 18a.

<sup>8</sup> Kwapiński 1999, 52, poz. 419, tabl. I: 3, 3a.

symboliczne. W górnej części umieszczono symbole solarne (plastyczny guzek z rozchodzącymi się od niego promieniami, zidentyfikowanymi później przez W. La Baume'a<sup>9</sup> jako wizerunek tarczy), w dolnej zaś – znaki związane ze światem podziemnym (tj. prostokątne figury)<sup>10</sup>. Językoznawca K. Müllenhoff<sup>11</sup> wykluczył możliwość imitowania pisma przez dookolny ornament na popielnicach z okolic Gdańska.

Pierwszy zbiór wszystkich znanych popielnic twarzowych zaprezentował G. Berendt w roku 1872 (uzupełniony w 1878). Berendt omówił m.in. zasięg ich występowania. Wizerunki twarzy nie miały, wedle jego opinii, charakteru portretowego, a jedynie oddawały zamiar nadania naczyniu ludzkiego wyglądu. Tym samym rozważania na temat typów rasowych przedstawionych twarzy stały się bezcelowe<sup>12</sup>. Ornamentyka popielnic twarzowych świadczyła o używaniu przez ludność je wyrabiającą różnych ozdób (kolczyki, naszyjniki, naramienniki) i części stroju (pasy, czapki), o zwyczaju zaplatania włosów w warkocze i układania w loki. Sceny figuralne na naczyniach z Gdyni-Redłowa, woj. pomorskie, stan. 3<sup>13</sup>, zostały zinterpretowane jako wyobrażenia polowania. Cytowany badacz zauważył też, że na pokrywach znajdują się liczne motywy promieniste<sup>14</sup>. Popielnice twarzowe na Pomorzu i terytoriach ościennych zaczęto wytwarzać pod wpływem kontaktów utrzymywanych z kulturami kręgu śródziemnomorskiego, nawiązanych w związku z handlem bursztynem w I wieku p.n.e.<sup>15</sup>, tak bowiem datowano wówczas przełom epok brązu i żelaza.

Obserwacje G. Berendta uzupełnił F.W. Kasiski<sup>16</sup>. Rozszerzył on zasięg występowania popielnic twarzowych bardziej na zachód (aż do Parsęty) i spostrzegł, że elementy twarzy wyobrażane na naczyniach pochodzących z tamtego rejonu są bardziej schematyczne niż na okazach znad ujścia Wisły. Zjawisko to tłumaczyło się, zdaniem Kasiskiego, oddaleniem Pomorza Środkowego od głównych szlaków handlowych, gdyż wymiana następowała przede wszystkim drogą morską, a im bardziej w głąb lądu, tym słabsze były kontakty, a i wizerunki twarzy mniej realistyczne.

W podobnym do Kasiskiego duchu pisał J.N. Sadowski<sup>17</sup>. Na podstawie m.in. dyspersji popielnic twarzowych rekonstruował on szlaki handlowe między Bałtykiem a Morzem Śródziemnym. Ideę lepienia naczyń sepulkralnych z wyobrażeniem twarzy, do których składano potem spalone szczątki nieboszczyka, przyjęła północna Europa od kultury etruskiej, lecz był to tylko „pierwszy impuls”. Dalszy „roz-

<sup>9</sup> La Baume 1928, 28–32.

<sup>10</sup> Von Ledebur 1870, 174.

<sup>11</sup> Müllenhoff 1870, 345.

<sup>12</sup> Berendt 1872, 3–6.

<sup>13</sup> Kwapiński 1999, 59, 52, poz. 492, 494, tabl. III: 5 i 5b, 8 i 8b.

<sup>14</sup> Berendt 1872, 11.

<sup>15</sup> Berendt 1872, 18.

<sup>16</sup> Kasiski 1873, 22–26.

<sup>17</sup> Sadowski 1875, 25–26.

wój” tego typu wytworów następował już niejako niezależnie. J.N. Sadowski jako pierwszy badacz sformułował *expressis verbis* twierdzenie o tym, że przedmioty przedstawione na popielnicy twarzowej używane były przez zmarłego za życia<sup>18</sup>.

G. Berendt w drugiej części swej *Die pommerellischen Gesichtsurnen* (1878) podzielił pogląd J.N. Sadowskiego, że wyobrażenia przedmiotów umieszczonych na popielnicy dotyczą osoby w niej pochowanej i były przez tę osobę używane. W takim razie – uznał – sceny figuralne przedstawiają rzeczywiste zdarzenia. Występuje jednak pewna kategoria wizerunków, mająca ze względu na swoją formę lub położenie status wyłącznie symboliczny, np. szpile w miejscu ust<sup>19</sup>. Berendtwi znane były już odkrycia H. Schliemanna w Troi. Cytował on jako prawdopodobny pogląd G. Crügera<sup>20</sup>, iż popielnice twarzowe z grobów skrzynkowych mogły być pierwotnie wytwarzane przez kolonistów greckich z czasów homeryckich<sup>21</sup>.

A. Lissauer, także na podstawie badań Schliemanna, uznał za słuszną tezę o powiązaniach plemion KP, zwanej wówczas kulturą grobów skrzynkowych, z Grekami z Azji Mniejszej szlakiem handlowym znad Morza Czarnego do Bałtyku. Tą drogą miałby dotrzeć z Południa pomysł wyrabiania naczyń twarzowych<sup>22</sup>. A. Lissauer, nawiązując do stanowiska Berendta, pisał również o rysowaniu na popielnicach scen polowań i hodowli bydła<sup>23</sup>. Swoje poglądy rozwinął w pracy *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebieten* (1887).

Pragmatyczny punkt widzenia dotyczący identyfikacji semantycznej ornamentów zlokalizowanych na naczyniach „pomorskich” przedstawił A. Voss. Jego zdaniem, wszystkie wyobrażenia stanowią wizerunki realnych przedmiotów. I tak na przykład prostokąty są to przedstawienia fartuchów lub toreb, promieniście rozchodzące się linie to tarcza lub czteroczęściowa szata wkładana przez głowę, a rysunek na naczyniu z Gdyni-Redłowa, woj. gdańskie, stan. 1, nie jest, jak ówczesnie sądzono, wyobrażeniem zwierzęcia, lecz zapinki z zawieszkami<sup>24</sup>. Zwierzęta przedstawione w scenach łowów są wizerunkami koni oraz psów gończych, czworonogi w zaprzęgu to konie<sup>25</sup>.

A. Kohn utożsamiał jeźdźców na koniach, wyrysowanych na popielnicach KP, ze Scytami, widzianymi przez mieszkańców Pomorza podczas wymiany handlowej<sup>26</sup>.

G. Ossowski podzielił wiele twierdzeń swoich poprzedników, a jednocześnie dyskusję nad sensem ornamentów na naczyniach omawianej kultury archeologicz-

<sup>18</sup> Sadowski 1875, 25–36.

<sup>19</sup> Berendt 1878, 119–124.

<sup>20</sup> Crüger 1872.

<sup>21</sup> Berendt 1878, 126–127.

<sup>22</sup> Lissauer, Schück 1878, 179–180.

<sup>23</sup> Lissauer, Schück 1978, 179–180.

<sup>24</sup> Voss 1877, 451–454.

<sup>25</sup> Voss 1878, 330–333.

<sup>26</sup> Kohn 1878, 18.

nej poszerzył o nowe zagadnienie. Wychodząc z założenia, że wyobrażenia na powierzchni popielnic twarzowych reprezentują przedmioty należące do zmarłych, wysunął przypuszczenie, iż wobec tego dana urna wskazuje płeć osoby w niej pochowanej<sup>27</sup>. Porównując popielnice twarzowe z terenu Pomorza Wschodniego z naczyniami tego typu z innych obszarów, doszedł do wniosku, że popielnica miała za zadanie „proste tylko zaznaczenie, czyli usymbolizowanie na naczyniu osoby ludzkiej”<sup>28</sup>. Wobec takiej konstatacji wszelkie próby wydzielania typów rasowych, podobizn zmarłego pochowanego w urnie lub określania jego pozycji społecznej są bezpodstawne<sup>29</sup>.

Zupełnie inaczej od Ossowskiego zapatrywał się na znaczenie popielnic twarzowych M. Hoernes<sup>30</sup>. Były one, według niego, epifanią chtonicznej bogini śmierci i płodności. Manifestacje bóstwa w rodzaju Magna Mater pod postacią naczynia spotykane są w różnych kulturach i tylko w sensie ogólnym można mówić o nawiązaniach między kanopami etruskimi a popielnicami z grobów skrzynkowych<sup>31</sup>. Wszelkie ornamenty znajdujące się na naczyniu mają odniesienie przedmiotowe, ponieważ są symbolicznym darem dla bogini, przyjmującej zmarłego do swego łona, wyobrazonego w kształcie prostokątnej figury. Prostokąt jednocześnie odpowiadał drzwiom – na wzór popielnic domkowych odkrywanych w środkowych Niemczech. Wizerunek twarzy to reminiscencja maski obrzędowej, czyli obrazu bóstwa. Skoro przedstawienia na naczyniu są odpowiednikami szczegółów anatomicznych lub konkretnych przedmiotów, to wizerunki na jego korpusie wyobrażają zapewne zawieszki. Taki status mogą mieć rysunki zwierząt połączonych pionową kreską z wyobrażeniem naszyjnika<sup>32</sup>.

Na kanwie studiów chronologicznych I. Undset, w roku 1882, swoją rozprawą o zabytkach żelaznych Europy Północnej rozpoczął serię publikacji, która ostatecznie przesądziła o datowaniu popielnic twarzowych z grobów skrzynkowych. Wizerunki broni stały się dla niego jedną z przesłanek do określenia ram czasowych występowania popielnic twarzowych na VI–IV wiek p.n.e.<sup>33</sup> Z wnioskiem tym zgodził się potem G. Ossowski<sup>34</sup> oraz O. Montelius<sup>35</sup>, który wykorzystując fakt zidentyfikowania przez Vossa desygnatów zapinek, wyznaczył granice chronologiczne użytkowania omawianego typu wytworów na najmłodszy okres epoki brązu (wg chronologii skandynawskiej) – wczesny okres lateński. Etruria była obszarem wyjściowym rozprzestrzenienia się koncepcji wykonywania popielnic twarzowych.

<sup>27</sup> Ossowski 1879, 44.

<sup>28</sup> Ossowski 1879, 45.

<sup>29</sup> Ossowski 1879, 45–46.

<sup>30</sup> Hoernes 1898, 506–508.

<sup>31</sup> Hoernes 1925, 528.

<sup>32</sup> Hoernes 1898, 506–508.

<sup>33</sup> Undset 1882, 130–137.

<sup>34</sup> Ossowski 1892, 5–6.

<sup>35</sup> Montelius 1897, 123–125.

Przenikanie owej idei następowało wzdłuż szlaku bursztynowego. Wspomniany A. Voss<sup>36</sup>, starając się uściślić ustalenia chronologiczne swojego poprzednika, zakwalifikował niektóre typy szpil przedstawionych na naczyniach KP do form tzw. lateńskich. Zrezygnował przy tym z utożsamiania prostokątnej figury z fartuchem lub torbą, a przychylił się do sądu Mannhardta w tej kwestii. P. Reinecke<sup>37</sup>, w opozycji do Monteliusa, zaprzeczał bezpośrednim powiązaniom genetycznym pomiędzy popielnicami „pomorskimi” i etruskimi, a datowanie tych pierwszych „rozciągnął” na HaD.

O. Olshausen<sup>38</sup> zajmował się identyfikacją oraz chronologią wyobrażeń mogących uchodzić za szpile, zapinki i grzebienie. Szpile reprezentują dwa typy: z główką tarczową i z tarczką zwiniętą spiralnie z drutu. Okazy z główką tarczową występowały wspólnie z napierśnikami w znaleziskach gromadnych, pochodzą więc z okresu HaD i wczesnolateńskiego. Grzebienie, których rysunki znajdują się na ceramice z grobów skrzynkowych, wykonane były zapewne z kości lub drewna, bo nie zachowały się do czasów współczesnych, noszono je jako zawieszki, o czym świadczy położenie ich desygatów na naczyniach.

Zaprezentowane w dotychczasowej partii artykułu poglądy różnych badaczy, dotyczące wyobrażeń na ceramice grobowej KP, wyznaczają pewien krąg problemów, wokół których poruszała się większość późniejszych interpretatorów. W dalszej części artykułu pragniemy zaprezentować potencjał poznawczy tkwiący w badaniach ikonografii naczyniowej na przykładzie rozwoju poglądów o symbolicznym sensie wyobrażeń twarzy, gdyż właśnie ten fenomen rzutował niejednokrotnie na identyfikację semantyczną innych przedstawień.

Najbardziej rozpowszechniona opinia głosi, że wizerunek twarzy jest realistycznym odbiciem wyglądu osoby, której szczątki złożono do popielnicy. Jako pierwszy myśl tę sformułował W. Mannhardt<sup>39</sup>, a za nim powtórzyli ją J.N. Sadowski<sup>40</sup>, J.T. Lubomirski<sup>41</sup>, A. Voss<sup>42</sup>, J. Kostrzewski<sup>43</sup>, W. Antoniewicz<sup>44</sup>, M. Andrzejowska<sup>45</sup>, W. Hensel<sup>46</sup>. Teza o takim charakterze wizerunku twarzy nie wyklucza jednak istnienia jeszcze innych znaczeń tego rodzaju przedstawienia, bowiem umieszczanie go tylko na popielnicach występujących w grobach świadczy o ściśle wizerunkowym statusie zarówno samych popielnic, jak i ornamentów na nich wy-

<sup>36</sup> Voss 1897, 124–125.

<sup>37</sup> Reinecke 1904, 23–40.

<sup>38</sup> Olshausen 1899, 131–154.

<sup>39</sup> Mannhardt 1870, 244–250.

<sup>40</sup> Sadowski 1875, 25–26.

<sup>41</sup> Lubomirski 1874, 77.

<sup>42</sup> Voss 1877, 451–454.

<sup>43</sup> Kostrzewski 1914, 96–97; 1923, 118; 1948, 279; 1955, 167.

<sup>44</sup> Antoniewicz 1928, 126.

<sup>45</sup> Andrzejowska 1981, 211.

<sup>46</sup> Hensel 1988, 397.

obrażonych. I tak na przykład I. Undset<sup>47</sup> twierdził, że popielnica reprezentuje zmarłego, ale samo przedstawienie twarzy jest nie tylko próbą oddania wyglądu nieboszczyka, lecz także wynikiem zabiegu magicznego, mającego na celu odstraszanie złych mocy. Identyczne przekonanie wyraziła A. Łuka<sup>48</sup>. Z kolei R. Virchow<sup>49</sup> i W. Mannhardt<sup>50</sup> widzieli w lepieniu naczynia twarzowego symboliczny zamiar przedłużenia egzystencji zmarłego poprzez substytucję jego ciała. Drugi z wymienionych badaczy prostokąty na korpusach popielnic twarzowych skojarzył z drzwiczkami popielnic w kształcie domu, a oba rodzaje urn traktował jako pomieszczenie dla duszy osób, których prochy w nich złożono<sup>51</sup>.

W. Antoniewicz, kreśląc w roku 1957 teorię wyjaśniającą strukturę wspólnoty pierwotnej na ziemiach polskich, pisał o powstawaniu nierówności społecznych i wyłanianiu się warstwy starszyny rodowej oraz plemiennej w połowie I tysiąclecia p.n.e.<sup>52</sup> Odbiciem tych przemian miałyby być zwyczaj wyobrażania pod postacią popielnic twarzowych osób „przodujących w obrębie rodziny bądź rodu”<sup>53</sup>. W. Szafrński<sup>54</sup> w jednej ze swoich pierwszych publikacji na ten temat wyraził analogiczną myśl.

Mniej kateryczni w swych sądach byli autorzy widzący w popielnicach twarzowych symboliczne, a nie realistyczne, wyobrażenie indywiduum<sup>55</sup>. W. Schulz, wychodząc z podobnego założenia, uważał antropomorfizację naczyń KP za wynik oddziaływań kręgu halszackiego, gdzie popielnica wyposażona w ludzkie cechy miałyby stanowić substytut prawdziwego ciała pochowanej w niej jednostki<sup>56</sup>. H. van den Boom<sup>57</sup> ujęła tę myśl w następujący sposób:

Należy przypuszczać, że w kulturze pomorskiej ta ogólna fala antropomorfizacji została przetworzona na skutek swoistego zapotrzebowania: w odróżnieniu od kręgu halszackiego, gdzie zwyczaj palenia zwłok nie był praktykowany, istniała tutaj potrzeba ponownego nadania kształtu ciału zniszczonemu przez spalenie.

B. Stjernquist<sup>58</sup> była zdania, że popielnice twarzowe i domkowe wyrażają po prostu wiarę w życie pozagrobowe.

<sup>47</sup> Undset 1890, 142–143.

<sup>48</sup> Łuka 1959, 31.

<sup>49</sup> Virchow 1870, 73–86.

<sup>50</sup> Mannhardt 1870, 244–250.

<sup>51</sup> Mannhardt 1870, 251, przyp. 1.

<sup>52</sup> Antoniewicz 1957a, 128, 133–135.

<sup>53</sup> Antoniewicz 1957b, 333.

<sup>54</sup> Szafrński 1964, 480.

<sup>55</sup> Ossowski 1879, 45; Malinowski 1965, 258–259; 1989, 751; Gąssowski 1975, 118; van den Boom 1995, 48.

<sup>56</sup> Schulz 1923, 46.

<sup>57</sup> Van den Boom 1995, 48.

<sup>58</sup> Stjernquist 1961, 55.

Hipoteza konkurencyjna wobec twierdzenia o indywidualnej naturze wizerunków twarzy przypisuje jej symbolikę apotropaiczną. Została ona zapoczątkowana przez Undseta, a kontynuował ją W. La Baume<sup>59</sup>, przy czym konsekwentnie wykluczał on tezę, że popielnica jest wiernym „odbiciem” zmarłego. Wyszczерzone zęby, wysunięty język, niepełne wizerunki twarzy lub zastępowanie któregoś z jej elementów organem zwierzęcym (tzw. twarze potworne) miały być w takim kontekście manifestacjami mocy o takim właśnie charakterze<sup>60</sup>. Sąd ten La Baume zaczerpnął od G. Wilkego<sup>61</sup>, który wyobrażenia wyszczерzonych zębów, wytkniętych języków oraz grzebieni uważał za przejaw praktyk apotropaicznych Indoeuropejczyków. Prostokątom wyrysowanym na brzuścach popielnic twarzowych i drzwiczkom w popielnicach domkowych (ściślej „spichrzowych” – *Speicherurnen*) przypisał wspomniany autor to samo znaczenie, uznając je za desygnaty przykryć otworów pojemnika ze szczątkami zmarłego. Idea ta, wyrażająca chęć ochrony prochów nieboszczyka, miała być przeniesiona z praktycznego zabiegu przykrywania naczyń zasobowych, w których przechowywano ziarno<sup>62</sup>.

W pewnym okresie pogląd La Baume’a podzielał L.J. Łuka<sup>63</sup>.

Trzecie możliwe wyjaśnienie znaczenia popielnic twarzowych podał M. Hoernes<sup>64</sup>. Jego interpretację odnowił po wielu latach W. Szafrński<sup>65</sup>. Do prerogatyw Magna Mater dodał on ponadto symbolikę lunarną:

Popielnica twarzowa [...] jest wyobrażeniem księżycowej bogini śmierci i zmartwychwstania w formie pojemnika na prochy, symbolizując jej łono mające dać nowe życie zmarłemu<sup>66</sup>.

Swoje wnioski opierał na poglądzie E. Neumanna<sup>67</sup>, który sądził, że naczynie ze swej natury reprezentuje żeńską istotę.

Do przypuszczeń Szafrńskiego przyłączył się B. Gediga<sup>68</sup> oraz – w swoich późniejszych publikacjach – L.J. Łuka<sup>69</sup>, przy czym nie wykluczył on jednoznacznie apotropaicznych koneksji wyobrażeń twarzy. Najbliższy pierwotnej, tj. hoernesowskiej, wersji hipotezy dotyczącej waloryzacji semantycznej „pomorskich” popielnic twarzowych jako bóstwa kobiecego związanego ze strefą podziemną, był M. Garstecki<sup>70</sup>.

<sup>59</sup> La Baume 1933, 299–300; 1963, 30.

<sup>60</sup> La Baume 1932, 142.

<sup>61</sup> Wilke 1915, 20–25; 1923, 17–18.

<sup>62</sup> La Baume 1932, 141–142; 1963, 29–30.

<sup>63</sup> Łuka 1971, 77; 1975, 109.

<sup>64</sup> Hoernes 1898, 506–508.

<sup>65</sup> Szafrński 1979, 194–208.

<sup>66</sup> Szafrński 1990, 256.

<sup>67</sup> Neumann 1956, 51, 123.

<sup>68</sup> Gediga 1979, 311.

<sup>69</sup> Łuka 1978, 244.

<sup>70</sup> Garstecki 1983, 45–53, 70.

M. Kwapiński<sup>71</sup> popielnice twarzowe KP nazwał kanopami pomorskimi, nawiązując do rozpowszechnionej w ówczesnej Europie tradycji antropomorfizacji naczyń używanych w obrzędach, szczególnie pogrzebowych. Taka perspektywa badawcza pozwala interpretować popielnice twarzowe oraz wyobrażenia na nich przedstawione w kontekście myślenia/działania typu magicznego<sup>72</sup>.

Niniejszy artykuł napisaliśmy z okazji siedemdziesięciolecia urodzin prof. dr. hab. Jerzego Fogla, aby ukazać rozległą problematykę kulturoznawczą związaną z badaniami ikonografii ceramiki grobowej KP. Problematyka ta nie wyklucza równoległych punktów widzenia, a nawet z nimi koresponduje.

Przedstawiliśmy możliwości wyjaśniania sensów kulturowych na przykładzie historii badań nad interpretacją wizerunków twarzy, starając się pokazać, że niezależnie od uzgodnień w zakresie owych sensów, równie doniosłym osiągnięciem badawczym jest sama sprawność interpretacyjna.

## BIBLIOGRAFIA

Andrzejowska M.

1981 Kolczyki ludności kultury pomorskiej, *Wiadomości Archeologiczne* 46/2, s. 185–234.

Antoniewicz W.

1928 *Archeologia Polski*, Warszawa

1957a Problem rozkładu wspólnoty pierwotnej na ziemiach polskich [w]: *I Sesja Archeologiczna IHKM PAN*, Warszawa–Wrocław, s. 119–148.

1957b Religia dawnych Słowian [w:] *Religie świata*, red. E. Dąbrowski, Warszawa, s. 319–403.

Berendt G.

1872 Die Pommerellischen Gesichtsurnen, *Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg Verhandlungen – Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 13, s. 1–37.

1878 Nachtrag zu den Pommerellischen Gesichtsurnen, *Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg Verhandlungen – Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 18, s. 113–160.

Boom H. van den

1995 Zjawisko antropomorfizacji w okresie halsztackim [w]: *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, red. T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejewski, E. Radziszewska, Warszawa, s. 43–54.

Crüger G.A.

1872 *Über die im Regierungs-Bezirk Bromberg (Alt-Burgund) aufgefundenen Alterthümer und die Wanderstrassen römischer, griechischer, gothischer u. keltischer Heeren von der Weichsel nach Rheine*, Mainz.

<sup>71</sup> Kwapiński 2005, 290–291.

<sup>72</sup> Por. Kowalski 2001, 152.

- Garstecki M.  
1983 Symbolika wizerunków twarzy oraz przedstawień pojazdów w ikonografii popielnic twarzowych kultury wschodniopomorskiej. Studium ikonologiczne, *Pomorania Antiqua* 11, s. 31–72.
- Gąssowski J.  
1975 *Sztuka pradziejowa w Polsce*, Warszawa.
- Gediga B.  
1979 Zagadnienie religii [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. IV. *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 320–341.
- Hensel W.  
1988 *Polska Starożytna*, wyd. III, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Hoernes M.  
1898 *Urgeschichte der bildenen Kunst in Europa, von der Anfängen bis um 500 vor Chr.*, Wien.  
1925 *Urgeschichte der bildenen Kunst in Europa*, wyd. III, Wien.
- Kasiski F.W.  
1873 Über die Geisichtsurnen in dem westlischen Theile vom Pommerellen, *Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig*, Neue Folge 3/2, s. 22–26.
- Kohn A.  
1878 Neu Gesichtsurnenfunde, *Archiv für Anthropologie* 10, s. 13–18.
- Kostrzewski J.  
1914 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. I, Poznań.  
1923 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, wyd. II, Poznań.  
1948 Od mezolitu do okresu wędrówek ludów [w:] S. Krukowski, J. Kostrzewski, R. Jakimowicz, *Prehistoria Ziem Polskich*, Kraków, s. 118–359.  
1955 *Wielkopolska w pradziejach*, wyd. III, Warszawa–Wrocław.
- Kowalski A.P.  
2001 *Myślenie przedfilozoficzne*, Poznań.
- Kwapiński M.  
1999 *Korpus kanop pomorskich*, część I – Pomorze, Gdańsk.  
2005 O nazwie „kanopy” [w:] *Aktualne problemy kultury pomorskiej*, red. M. Fudziński, H. Paner, Gdańsk, s. 279–293.
- La Baume W.  
1928 Bildliche Darstellungen auf ostgermanischen Tongefässen der frühen Eisenzeit, *Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst*, t. 3, s. 25–56.  
1932 Bestattung in Vorratsraum. neue Untersuchungen über die Bedeutung der ostgermanischen Gesichtsurnen, *Zeitschrift für Ethnologie* 64, s. 141–144.  
1933 Zur Abwehrbedeutung der Gesichtsurnen, *Prähistorische Zeitschrift* 24, s. 299–300.  
1963 *Die pommerellischen Gesichtsurnen*, Mainz.

- Lissauer A.  
1887 *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebieten*, Leipzig.
- Lissauer A., Schück R.  
1878 Führer durch die anthropologische Sammlung der naturforschenden Gesellschaft in Danzig, *Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig* 4/3, s. 143–200.
- Lubomirski J.T.  
1874 O dwóch zabytkach z Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, *Wiadomości Archeologiczne* 2, s. 75–77.
- Łuka A.  
1959 *Kultura pomorska na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk.
- Łuka L.J.  
1971 Obrządek pogrzebowy i wierzenia kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim, cz. II, *Pomorania Antiqua* 3, s. 21–100.  
1978 Uwagi o sztuce ludności kultury wschodniopomorskiej, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna* 25, s. 239–248.  
1979 Kultura wejherowsko-krotoszyńska [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. IV. *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 147–168.
- Malinowski T.  
1965 Popielnice twarzowe z wczesnej epoki żelaza w Polsce, *Z otchłani wieków* 31/4, s. 253–264.
- Mannhardt W.  
1870 Über Gesichtsurnen, *Zeitschrift für Ethnologie* 2, s. 244–250, 254.
- Montelius O.  
1897 Hausurnen und Gesichtsurnen, *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (Korrespondenz-Blatt)* 28, s. 123–125.
- Neumann E.  
1956 *Die Grosse Mutter. Der Archetyp des Grossen Weiblichen*, Zürich.
- Olshausen O.  
1899 Gesichts-Urnen, *Zeitschrift für Ethnologie* 31, Verhandlungen, s. 129–169.
- Ossowski G.  
1879 *Prusy Królewskie*, Kraków.  
1892 *O naczyniach inkrustowanych w zabytkach przedhistorycznych ziem dawnej Polski*, Kraków.
- Reinecke P.  
1904 Die Zeitstellung der ostdeutschen Steinkistengräber mit Gesichtsurnen, *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (Korrespondenz-Blatt)* 35, s. 23–24, 38, 40.

Sadowski J.N.

- 1875 *Drogi handlowe greckie i rzymskie przez porzecza Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży Morza Bałtyckiego*, Kraków.

Schulz W.

- 1923 Die Einereihung der ostdeutschen Gesichturnen in die gleichzeitigen Bestattungssitten, *Mannus*, Ergbd. 3, s. 43–47.

Stjernqvist B.

- 1961 *Simris II – Bronze Age Problems in the Light of the Simris Excavations* Boon, Lund.

Szafrński W.

- 1964 Religia Słowian [w:] *Zarys dziejów religii*, red. T. Poniatowski, Warszawa, s. 477–494.
- 1979 *Pradzieje religii w Polsce*, Warszawa.
- 1990 Kwestia pobytu Etrusków nad Bałtykiem [w:] *Problemy kultury lużyckiej na Pomorzu*, red. T. Malinowski, Słupsk, s. 253–272.

Undset I.

- 1882 *Das erste Auftreten des Eisens in Nordeuropa*, Hamburg.
- 1890 Archäologische Aufsätze über südeuropäische Fundstücke, (Teil V) Ueber italische Gesichturnen, *Zeitschrift für Ethnologie* 22, s. 109–145.

Virchow R.

- 1870 Über Gesichturnen, *Zeitschrift für Ethnologie* 2, s. 73–86.

Voss A.

- 1877 Gesichturnen, *Zeitschrift für Ethnologie* 9, Verhandlungen, s. 451–456.
- 1878 Urne von Elsenau (Kreis Schlohau), *Zeitschrift für Ethnologie* 10, Verhandlungen, s. 330–332.
- 1897 Hausurnen und Gesichturnen, *Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (Korrespondenz-Blatt)* 28, s. 124–125.

Węgrzynowicz T.

- 1979 Kultura grobów kloszowych [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. IV. *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 169–170.
- 1995 O potrzebie dyskusji nad wzajemnym stosunkiem kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych [w:] *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*, red. T. Węgrzynowicz, M. Andrzejowska, J. Andrzejewski, E. Radziszewska, Warszawa, s. 11–18.

Wilke G.

- 1915 Weitere Beiträge zur Heilkunde in der Indoeuropäischen Vorzeit, *Mannus* 7, s. 1–31.
- 1923 *Die Religion der Indogermanen in archäologischer Betrachtung*, Leipzig.

## ON THE HISTORY OF THE STUDY OF IMAGES ON THE POMERANIAN CULTURE BURIAL POTTERY

### Summary

The paper outlines a fragment of the history of the study of the images on the Pomeranian culture burial pottery. For the purpose of the paper, the Pomeranian and the Cloche Grave cultures are treated as two different cultural units.

The first systematic description of the Pomeranian culture funeral pottery was presented by E. Förstemann in 1850, but only in 1870 did R. Virchow provide the first comprehensive interpretation of the images on these vessels. He presumed that the idea of face urns (or even the very people who made them) came from Etruria and dated such pottery to the Bronze/Iron Age. Virchow identified some representations of i.e. tetrapods, pins or spears and noticed original earrings in the ears of the urns. On the other hand, having analysed representations of faces on the urns W. Mannhardt (1870) recognised two race types and believed canopies to have been substitutes of a corpse.

G. Berendt (1872) was the first to present a collection of all known face urns. He assumed such urns to have been only imitations of the human body, and thus rejected the idea of classifying race types. He identified several representations and discriminated between narrative scenes (interpreting a scene on the urn from Gdynia-Redłowo as that of hunting) and symbolic representations (i.e. pins replacing mouth). Berendt dated the face urns to the first century BC. J.N. Sadowski (1872) was the first to explicitly argue that items pictured on the urns were used by the dead in life. A. Voss assumed all representations on urns to have pictured real objects (1877, 1878), while G. Ossowski (1879) estimated the sex of a dead person in the urn on the basis of the representations on the vessel. According to M. Hoernes (1898), face urns represented the epiphany of a chthonic goddess of death and fertility, whereas O. Olshausen (1899) aimed to identify and date representations of alleged pins, brooches and combs.

The views of various researchers regarding the images on the Pomeranian culture burial pottery, as presented above, determined the subject matter addressed by the majority of further scholars who interpreted the representations. The analysis of the symbolic status of the representation of the face on such pottery have remained the central research question. Three ways of interpreting this phenomenon have been suggested: (1) the face is a realistic portrait of the buried person; (2) the face is a symbolic portrait of a buried person; (3) an urn is an image of a goddess of the Magna Mater type.

*Translated by Lucyna Leśniak*